

ДУШАН П. ПЕТРОНИЈЕВИЋ
ДИЧНА СРПКИЊА
СТОЈА КАШИКОВИЋ

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
АРХИВ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Кристијан Обшуст

Рецензенти
Проф. др Љубиша Деспотовић
Др Вања Глишин

ДУШАН П. ПЕТРОНИЈЕВИЋ

ДИЧНА СРПКИЊА – СТОЈА КАШИКОВИЋ

Нови Сад – Бањалука, 2023.

*Сага је на Вама, судијџе и осудијџе ме
како хоћејџе, ја сам своју љајџриојџску
дужносиј исијунила!*¹

Реч унајрег

Као што су обавештајни послови обавијени велом тајне, тако су и обавештајци, а посебно обавештајни агенти, врло често осуђени на анонимност. За њихов идентитет и рад најчешће се сазна када их противничка страна открије или тек након њихове смрти. Њихови успеси остају непознати савременицима, а често и историчарима. Такву судбину је доживела и Стоја Кашиковић, најуспешнији српски обавештајни агент у Сарајеву у годинама пре Великог рата. Њен допринос српским победама над аустроугарском војском 1914. године и херојско држање пред аустроугарским судом донедавно су били непознати српској јавности. Стоја Кашиковић је помињана у малом броју радова, али углавном као супруга Николе Кашиковића, уредника часописа *Босанска вила* и чланица српских добротворних друштава у Босни и Херцеговини. Податке о обавештајном раду Стоје Кашиковић објавила је др Борјанка Трајковић у радовима о Стојином супругу Николи Кашиковићу. О копрени заборав која је прекрила ову националну хероину, најбоље сведочи то што никоме од ових аутора нису били познати подаци о години, месту и околностима њене смрти. Нажалост, немогуће је у потпуности реконструисати обавештајни рад Стоје Кашиковић. Она о томе није говорила ни оставила писано сведочанство, а аустроугарска војска је, након што је 1915. године окупирала Београд, документацију о њеном обавештајном раду запленила

¹ Одговор Стоје Кашиковић на питање председника аустроугарског суда да ли се осећа кривом (*Застава*, бр. 218, 30. септембар 1920, 3).

и пренела у Беч. Највећи део опљачкане документације *носиоци зајадне културе* никада нису вратили Србији.

Одликовање

Регент и престолонаследник Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Александар Карађорђевић је од 19. до 22. септембра 1920. године боравио у првој званичној посети Сарајеву, граду у коме су на Видовдан 1914. године, испаљени хици који су Аустроугарској послужили као изговор за објаву рата Србији. Још увек су била свежа сећања на тај догађај и ужасе рата који је уследио. Стицајем околности, регенту је у знак добродошлице букет цвећа уручила Разија Капетановић, иста особа која је 1914. године предала цвеће Францу Фердинанду по његовом доласку у Сарајево.² Речи добродошлице *јуначком војводи нејобедиве српске армије* упутио је Аристид Петровић, председник сарајевске општине. *Живео и добро нам дошао*, узвикивала је маса света окупљена испред свечано украшене зграде Градске већнице.³ Са истог места 28. јуна 1914. године, Коста Херман, аустроугарски званичник у Сарајеву, позвао је *лојалне елементи* из редова босанско-херцеговачких муслимана и Хрвата, да освете смрт Франца Фердинанда и обрачунају се са сарајевским Србима. У вечерњим часовима тога дана, град је био облепљен плакатима са прогласом у коме су градске власти позвале *држави одано грађанство да њакове елементи, који се дају на овакве злочине, из своје средине истјериједе*.⁴ Исте ноћи и наредног дана *лојални елементи* су систематски уништавали и пљачкали имовину сарајевских Срба, пребијали их и неколицину убили. Полиција и војска не само да нису спречиле овај рушилачки поход, већ су њихови припадници и сами учествовали у демолирању српских кућа и радњи.⁵ Тада покренут, сурови

² *Полиџика*, бр. 4461, 23. септембар 1920, 3.

³ *Полиџика*, бр. 4458, 20. септембар 1920, 2.

⁴ Владимир Ћоровић, *Црна књиџа – џаџиње Срба Босне и Херцеговине за време Светској раџа 1914–1918*, Београд – Сарајево 1920, 29, 39.

⁵ Борјанка Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: животи и дело*, Народна

прогон и етничко чишћење српског цивилног становништва Босне и Херцеговине аустроугарске власти су спроводиле све до слома Хабзбуршке монархије.⁶ За разлику од Хермана и других аустроугарских званичника, регент Александар током боравка у Сарајеву није пропагирао мржњу и позивао на освету. Апеловао је на мир и братску слогу: *Збрајимљени ушој великој и йлеменишој мисли, без обзира на шо да ли се и како крстийше, или се клањаше Пророку, у овом йренуику ја сам необично срећан шшо вам моју донеши йоздрав моја узвишеној родийшеља Њ. В. Петйра I, краља Срба, Хрвайша и Словенаца... Уз свој шошао йоздрав, Краљ вам йреко мене шаље йоруку да се чуваше међусобних раздора... који су, йонајчешће, били удацивани међу вас из шуђине.*⁷ Одликујући поглаваре све три верске заједнице у Босни и Херцеговини, регент је, такође, упутио симболичну поруку о неопходности *брајске слоје*. Орденом Св. Саве I степена одликовао је реис-ул-улему Џемалудина Чаушевића, а Орденом Св. Саве II степена врхбосанског надбискупа Ивана Шарића и митрополита дабробосанског, Петра Зимоњића.⁸ Време ће показати да пружену руку помирења и регентов позив на *брајску слоју*, многи у Босни и Херцеговини нису прихватили. И међу одликованима је било оних који нису могли да се помире са пропашћу Аустроугарске и успостављањем југословенске државе на челу са српском династијом Карађорђевић.⁹

библиотека Србије, Београд 2006, 88.

⁶ Милорад Екмечић, *Сиварање Јујославије, 1790-1918*, II, Просвета, Београд 1989, 710–719; John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge University Press 1996, 106–107.

⁷ *Полијика*, бр. 4459, 21. септембар 1920, 2.

⁸ *Полијика*, бр. 4460, 22. септембар 1920, 3.

⁹ Надбискуп Иван Шарић је био *хрвајски улијранационалистша*, а касније и одушевљени присталица усташког покрета и Анте Павелића (Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945 – Okupacija i kolaboracija*, ЕРН - Novi Liber, Zagreb 2010, 544, 565, 588, 611, 613, 641). Шарић је током Великог рата упућивао јавне молитве за победу хабзбуршког оружја, а 1941. године је подржавао усташки план геноцидног уништења српског народа на територији Независне Државе Хрватске. *Као и за Славка Квайтерника и за надбискупа Шарића, обрачун са Србима био је шакође нешшо шшо је само шо себи разумљиво*, записао је у свом дневнику немачки генерал Глез

Рејенић Александар Карађорђевић у Сарајеву

Готово сви дневни листови у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца су пренели вест о одликовању верских поглавара и других истакнутих појединаца из Босне и Херцеговине, а само ретки да је регент Александар, током боравка у Сарајеву, Златном медаљом за храброст одликовао Стоју Кашиковић, супругу Николе Кашиковића, власника и уредника сарајевског српског

фон Хорстенау (Edmund Glaise von Horstenau), након састанка са Шарићем у мају 1941. године у Сарајеву (Vasa Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau, 1941-1944*, Nova knjiga - Narodna knjiga, Beograd 1987, 108). После пропасти НДХ, Шарић је као емигрант живео у Мадриду, где је умро 1960. године. Његови посмртни остаци су 1997. године пренети у Цркву Светог Јосипа у Сарајеву. У мају 1941. године, када је Шарић позивао на обрачун са Србима, усташе су у Сарајеву ухапсиле митрополита дабробосанског Петра Зимоњића. Након зверског мучења у усташком концентрационом логору у Госпићу, убијен је исте године на стратишту Јадовно (Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945, dokumenta*, knj. I, Narodna knjiga, Beograd 1986, 57).

књижевног часописа *Босанска вила*.¹⁰ У српским круговима у Сарајеву, Стоја Кашиковић је била позната као пожртвовани национални радник, чланица више српских добротворних друштава и главни ослонац свом супругу на уређивању *Босанске виле*. Мало ко је могао и да наслути чиме је Стоја Кашиковић заслужила такву почаст да јој орден за храброст лично уручи престолонаследник Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Сироче

Рођена је као Стоја Здјеларевић 1865. године у Чађавици, код Босанског Новог. Рано је остала без родитеља, који су страдали 1876. године у хришћанском устанку против турске власти у Босни и Херцеговини. Као и хиљаде других српских избеглица из Босне и Херцеговине који су спас од турске одмазде пронашли у Славонији, Стоју је спасила и збринула племенита Енглескиња, Аделина Паулина Ирби (*Adeline Paulina Irby*).¹¹ По избијању хришћанског устанка, Ирби је у Славонији обилазила збегове, делила храну, одећу, обућу и лекове избеглицама. Након што је у Великој Британији обезбедила

¹⁰ *Полиџика*, бр. 4464, 26. септембар 1920, 3; *Засијава*, бр. 218, 30. септембар 1920, 3; *Српска зора*, бр. 245, 24. септембар 1920, 2.

¹¹ Аделина Паулина Ирби (1833–1911), била је путописац и добротвор српског народа у Босни и Херцеговини. Рођена је у енглеској аристократској породици у Бојленд Холу, у грофовији Норфолк. Након што је обишла Балканско полуострво, са пријатељицом Џорџином Мјур Макензи (*Georgina Muir Mackenzie*) је 1867. године у Лондону објавила књигу *Путовање по словенским земљама Турске у Европи* (*Travels in the Slavonic Provinces of Turkey - in - Europe*). Ирби је од 1866. године живела у Сарајеву, где је основала школу за хришћанске девојчице. Живот је посветила хуманитарном раду, несебично помажући Србима у Босни и Херцеговини. Српски народ је памти као *илеменију мис Ирби*. Због њеног хуманитарног рада, краљ Александар Обреновић ју је одликовао Таковским крстом, краљ Петар I Карађорђевић орденом Светог Саве, а краљ Никола Петровић, Даниловим крстом. Преминула је 1911. године у Сарајеву. По личној жељи, сахрањена је у Сарајеву, на гробљу *Свети Арханђели*. Ирби је тестаментом сву своју имовину оставила Српском просвјетном и културном друштву *Просвјета* и Добротворној задрузи *Српкиња* у Сарајеву (Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београдско женско друштво, Београд 1929, 53–76).

финансијску помоћ, отворила је двадесетак школа за избеглу српску децу, међу којима је била и Стоја. Тако је почело, на први поглед необично, али искрено и нераскидиво, пријатељство српског сирочета и енглеске аристократкиње, које ће потрајати све до смрти Паулине Ирби 1911. године. Стоја је испрва била штићеница у школи и интернату Ирбијеве у Паркрацу, а касније у Школи за хришћанске девојчице коју је ова племенита Енглескиња још 1866. године отворила у Сарајеву. Иако је школа била отворена за све хришћане, похађале су је искључиво српске девојчице сиромашног имовног стања и сирочад. Школовање је било бесплатно, ученице су живе­ле у интернату и похађале основну и вишу стручну школу. У интернату се живело скромно, а у школи се *српски мислило, осећало, учило и говорило*. Велика пажња се посвећивала српској историји и обичајима. *Играјте ваше коло и певајте ваше песме, а не пуње*, саветовала је мис Ирби своје штићенице.¹² После завршене основне, Стоја је завршила и вишу школу за учитељице. У школи је упознала свог будућег супруга, Николу Кашиковића, који је радио као хонорарни наставник. Рођен 1861. године у Високом код Сарајева, Никола је након српске основне школе и ниже гимназије у Сарајеву, завршио учитељску школу у Сомбору. По повратку у Сарајево, радио је као учитељ у Српској школи и хонорарни наставник у школи мис Ирби. Стоја и Никола су се венчали 1886. године, наставивши се у кући у Дударевој улици бр. 2, у Сарајеву. У хармоничном браку изродили су синове Предрага (1887), Рељу (1890), Сретена (1892) и кћер Танкосаву (1893). У условима аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, задојени истим родољубивим идеалима, Стоја и Никола су своју децу васпитали у српском националном духу.

¹² Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београдско женско друштво, Београд 1929, 53–76.

Аделина Паулина Ирби

Окупација

У основи аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, извршене на основу одлуке Берлинског конгреса 1878. године, били су планови Хабзбуршке монархије о успостављању хегемоније на балканском простору. Запоседањем Босне и Херцеговине, Монархија је закорачила на Балкан, са намером да у погодном тренутку преузме и друге европске поседе Турске. Како би реализовала овај циљ, Аустроугарска је настојала да учврсти власт у Босни и Херцеговини, истисне руски утицај и спречи да се на њеним јужним границама формира јака српска држава, која би могла да одигра улогу Пијемонта Јужних Словена.

Владајући кругови Хабзбуршке монархије су окупацију Босне и Херцеговине образлагали намером да уведу ред и мир и унесу западне идеје, културу и институције.¹³ Босном и Херцеговином су, међутим, управљали слично као што су колонијалне силе тога времена управљале својим колонијама у Азији или Африци. На челу целокупне војне и цивилне власти био је поглавар Земаљске владе Босне и Херцеговине, који је био подређен Заједничком министарству финансија у Бечу. За вођење војних послова, поглавару Земаљске владе је био придодат, као помоћник, један генерал, а за цивилне послове цивилни адлатус који је руководио администрацијом, полицијом и жандармеријом све до 1912. године, када је ова функција укинута. Аустроугарску управу у Босни и Херцеговини је устројио и као заједнички министар финансија од 1882. до 1903. године, усмеравао и надгледао Бењамин Калај (Béni Kállay), амбициозни политичар, дипломата и добар познавалац српског питања. Пореклом из старе мађарске племићке породице, стекао је широко образовање, а као аустроугарски генерални конзул у Београду (1868–1875), марљиво је изучавао српску историју и традицију.¹⁴ Преузимајући дуж-

¹³ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, IRO „Veselin Masleša”, Sarajevo 1987, 61–76.

¹⁴ Као резултат овог истраживања, Калај је 1876. године у Будимпешти на мађарском језику објавио књигу *Историја српског народа*. Књига је

ност заједничког министра финансија, Калај је добио задатак да као *добар познавалац народа тога краја, умири, пригодије и инкорпорира за вечна времена у границама Аустроугарске ове вечне дунговне пределе Балкана*.¹⁵ Одвојеност војне и цивилне власти, строга централизација и апсолутизам биле су основне карактеристике аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. Најважнији сегмент био је полицијски апарат који је преко добро организоване конфидентске службе помно пратио сва битна дешавања, расположење у народу и реакције на предузете мере власти. По Калајевом налогу, Земаљска влада је у октобру 1883. године издала наредбу окружним властима о унапређивању полицијских послова. У наредби је дато детаљно упутство о формирању разгранате конфидентске мреже. Обавеза окружних предстојника била је да у свим већим местима својих округа ангажују довољан број конфидентата. Пре ангажовања, за сваког је било потребно прикупити податке о његовим личним и породичним приликама, друштвеном положају, те утврдити степен поузданости. Конфиденте је требало користити на територији округа у коме живе, а према потреби су се могли слати у друге округе, па и у иностранство, али само уз сагласност Земаљске владе. Из посебног диспозиционог фонда, Земаљска влада је окружним предстојницима обезбеђивала средства за плаћање конфидентата. На основу ове наредбе, убрзо је у Босни и Херцеговини формирана изузетно бројна конфидентска мрежа.¹⁶ Француски новинар и публициста Андре Бар (André Barre) је након обиласка Босне и Херцеговине писао: *У том циљу кујује се савести што веће броја људи... У самом Сарајеву плаћено је прећини сивановништва да шиијунира оне друге две прећине... Сељацима се дају краве и ордење, али то им се даје у замену за извесне поверљиве обавезе: сељак због то користи*

преведена на српски и објављена у Београду 1882. године. Док је Калај био заједнички министар финансија Аустроугарске, у Босни и Херцеговини је било забрањено растурање српског превода његове књиге.

¹⁵ *Дневник Бењамина Калаја 1868-1875*, приредио Андрија Раденић, Службени гласник, Београд 2002, XXXI.

¹⁶ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim и...*, 477–479.

йази на сељака. Ако се има йосла с каквим инйелийентйним човеком... йада се за мойрење на йаковоја човека одређују нарочийи чиновници који йа йраше свуда куда он макне, йа чак и у иносийрансийво. Здоі йоја се не йледа на йрошкове.¹⁷

У циљу реализације стратешких циљева, аустроугарска управа је настојала да сузбије српски национални покрет у Босни и Херцеговини и онемогући утицаје из Србије и Црне Горе.¹⁸ То није био нимало лак задатак, јер су православни Срби тада чинили већину босанскохерцеговачког становништва,¹⁹ а није био мали ни број муслимана и католика који су се национално изјашњавали као Срби.²⁰ Да би ослабио српски национални корпус, режим је покушао да реализује Калајеву замисао о формирању посебне босанске нације којој припадају све три конфесије у земљи. У школама је оживљавана средњовековна босанска традиција, језик је називан босанским и изучавана историја *босанској народа* као сасвим посебног у односу на Србе и Хрвате.²¹ Служећи се перфидним методама, режим је континуирано уносио раздор и подстицао сукоб Срба са муслиманима и Хрватима.²² Иако

¹⁷ Андре Бар, *Босна и Херцеговина, Аустријска управа од 1878. до 1903. йодине*, Београд 1906, 201–202.

¹⁸ Т. Кралјаћ, *Калајев рејим и...*, 18–295.

¹⁹ Према попису који су аустроугарске власти извршиле 1879. године у Босни и Херцеговини било је 496.485 (42,88%) православних, 448.613 (38,75%) муслимана, 209.391 (18,08%) католика и 3.675 (0,31%) осталих. Други попис становништва у Босни и Херцеговини аустроугарске власти су извршиле 1885. године и по њему је било 571.250 или 42,76%, православних; 492.710 или 36,88% муслимана и 265.788 или 19,88% католика. Према попису из 1895. године у Босни и Херцеговини је живело 673.246 (42,94%) православних; 548.632 (34,99%) муслимана и 334.142 (21,31%) католика. На попису 1910. године било је 825.918 (43,49%) православних; 612.137 (32,25%) муслимана и 434.061 (22,87%) католика (Ђорђе Пејановић, *Становнишијво Босне и Херцеговине*, Српска академија наука, Одељење друштвених наука, Београд 1955, 46–48).

²⁰ Бењамин Калај је у својој књизи *Историја српској народа*, тврдио да је становништво Босне етнички српско (Венијамин Калаји, *Историја српској народа*, издавач Петар Ђурчић, Београд 1882).

²¹ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim i...*, 186–272.

²² Исто, 295–308.

нису били службено забрањени, српско национално име и ћирилично писмо су потискивани, а сузбијани су и покушаји Срба за формирање националних институција.²³ Дозвољавано је само оснивање црквено-певачких друштава и читаоница, али је њихов рад био подвргнут строгој контроли. Толерисане су и верске српске основне школе због бојазни да би њихово укидање изазвало револт српског становништва. Школовање у Србији није директно забрањивано, али је непризнавањем сведочанстава школа из Србије, као и праксом око додељивања стипендија и запошљавања, практично било онемогућено. Режим је безуспешно покушао и да српским црквено-школским општинама укине аутономна права. Граница према Србији и Црној Гори је строго контролисана. Током боравка у Босни и Херцеговини сви држављани Србије и Црне Горе су евидентирани, а они који су били *сумњиви* тајно су надзирани. Са посебном пажњом је спречавано уношење књига и штампе из Србије и Црне Горе. Издавање путних исправа грађанима Босне и Херцеговине било је централизовано, а сва путовања у иностранство, посебно у Србију и Црну Гору, евидентирана су. Преко аустроугарског посланства у Београду и конфектената Земаљске владе, тајно су праћени властима *сумњиви* грађани Босне и Херцеговине током њиховог боравка у Србији.²⁴ У складу са проценом да су Срби фактор нестабилности у Босни и Херцеговини, окупационе власти су стање безбедности у појединим окрузима процењивале према броју српског становништва у њима. Један функционер окупационе управе је извештавао Калаја да је град Јајце *врло њоуздан*, пошто је од око 3.750 његових становника само 325 православних. Међу особама које је полиција надзирала, Срби су били најбројнији. Само у мостарском округу 1883. године под политичком присмотром полиције било је 195 особа, међу којима 138 Срба.²⁵ У Сарајеву је под присмотром била и Аделина Паулина Ирби, која је довођена

²³ Исто, 149–186, 201–206.

²⁴ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u...*, 127.

²⁵ Исто, 369, 477–478.

у везу са великосрпском пројектом.²⁶ Уз сарадњу са командом 15. корпуса аустроугарске војске, Земаљска влада је 1888. године у Сарајеву формирала и центар за тајну контролу писама и других поштанских пошиљки, који је посебно контролисао кореспонденцију са Србијом и Црном Гором. У августу 1888. године ова мера је примењивана према 277 особа, од којих је 235 било Срба, а 42 муслимана.²⁷ Полиција је хапсила и кажњавала Србе због јавног испољавања националних осећања, па су власници кафана имали обавезу да полицији пријаве госте који су певали или наручивали српске патриотске песме. Полиција је у Сарајеву 1908. године власницима кафана доставила и списак забрањених српских песама.²⁸ На основу ове забране, у марту 1908. године у Сарајеву су са по 650 круна или затвором кажњена петорица ђака, јер су на јавном месту певали народну песму *Србијанци и Босанци*.²⁹

Систематско гушење националних, верских и политичких права Срба у Босни и Херцеговини, међутим, произвело је сасвим супротан ефекат од очекиваног. Што је притисак окупационих власти био бруталнији, све више је јачао српски национални покрет у коме су значајно место имали Никола и Стоја Кашиковић.

²⁶ Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, 1992, 188.

²⁷ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim и...*, 128.

²⁸ Поред осталих, биле су забрањене песме: *Долине шунџе, Србијанци и Босанци, Поред чаше, Онамо, 'намо* и др. (*Полиџика*, бр. 1521, 10. април 1908, 2).

²⁹ *Полиџика*, бр. 1508, 28. март 1908, 2.

Бењамин Калај

Босанска вила

Супротстављајући се покушајима аустроугарске власти да наметне концепцију *јединствене босанске нације*, Никола Кашиковић је 1885. године, са неколицином младих учитеља који су са њим радили у Српској школи у Сарајеву, покренуо српски књижевни часопис *Босанска вила*.³⁰ Намера оснивача је била да кроз забавне и поучне садржаје допринесу подизању националне свести и културног нивоа српског народа у Босни и Херцеговини.³¹ Од 1887. године Никола Кашиковић је био издавач и уредник, а од 1889. године власник и уредник овог часописа. *Босанска вила* је штампана ћириличним писмом и излазила је углавном два пута месечно, све до 15. јуна 1914. године. Током излажења, часопис није дотиран од стране аустроугарских власти, па се у почетку издржавао од претплате и донација имућних појединаца. Прикупљена средства, међутим, нису била довољна да покрију трошкове издавања, те је лист опстао захваљујући дотацијама српске владе. Под притиском окупационих власти, Никола је 1891. године напустио учитељски посао и у потпуности се посветио уређивању *Босанске виле*, укључивши у тај посао супругу Стоју, а касније и децу, Предрага, Сретена, Рељу и Танкосаву. Стоја је била највернији Николин сарадник. Поред бриге о домаћинству и деци, била је главни администратор и писала прилоге за лист. Током Николиних честих одсуствовања због путовања и болести, *сав њосао око листџа дио је на њезиној бризи*. Бринула је о кореспонденцији, уређивању и штампању „*Босанске виле*”.³²

Иако је аустроугарско Заједничко министарство финансија у одобрењу концесије за издавање листа нагласило да *Босанска вила* не може обрађивати политичка и конфесио-

³⁰ То су, поред Кашиковића, били Божидар Никашиновић, Стево Калуђерчић и Никола Шумоња.

³¹ Дејан Ђуричковић, *Босанска вила 1885–1914 (књижевноисторијска студија)*, ИП „Свјетлост”, Сарајево 1975, 29–35.

³² *Српкиња, њезин живој и рад, њезин културни развијак и њезина народна умјетност до данас*, издање Добротворне задруге „Српкиња” у Иригу, 1913, 38–39.

нална питања, те да *їреба їазїїї да у сасїавїма забавної и їоучної садржаја не буде сувише наїлашен срїски национални елементї*, лист је за све време излажења имао јасно изражену српску националну оријентацију.³³ Иако изложена строгој цензури аустроугарских власти, *Босанска вила* је успевала да редовно извештава о свим важним догађајима код Срба, са српског стајалишта разматра догађаје и појаве и доследно брани српско национално име. Посебни свечани бројеви часописа су издавани поводом прослава и обележавања јубилеја из српске историје, при чему је национални моменат био још више изражен. Редовно је информисала о отварању српских школа и читаоница у Босни и Херцеговини и доносила животописе истакнутих српских личности. Објављивањем еписких народних песама, прилога о српским народним обичајима, српској историји и традицији, часопис је у српском народу јачао дух отпора аустроугарским покушајима денационализације. О доприносу *Босанске виле* очувању српске националне свести сведоче и стихови Алексе Шантића посвећени овом листу:

*Твоје їусле од јавора сува
Бјеху їласи с којим' слава летїи
Бјеху олїар шїїо светїињу чува,
Наше име, наш аманетї светїи.*³⁴

Кашиковић је око *Босанске виле* окупио велики број књижевника, књижевних критичара и сакупљача народних умотворина из Босне и Херцеговине, других делова Монархије и Србије. Поред осталих, у *Босанској вили* су прилоге објављивали српски писци Алекса Шантић, Јован Дучић, Петар Кочић, Светозар Ђоровић, Владимир Ђоровић, Иво Андрић, Стеван Сремац, Симо Матавуљ, Јован Јовановић Змај, Милорад Павловић Крпа и други. У листу су сарађивали поједини муслимански писци, међу којима и Осман Ђикић и Авдо Карабеговић, који су се изјашњавали као Срби мус-

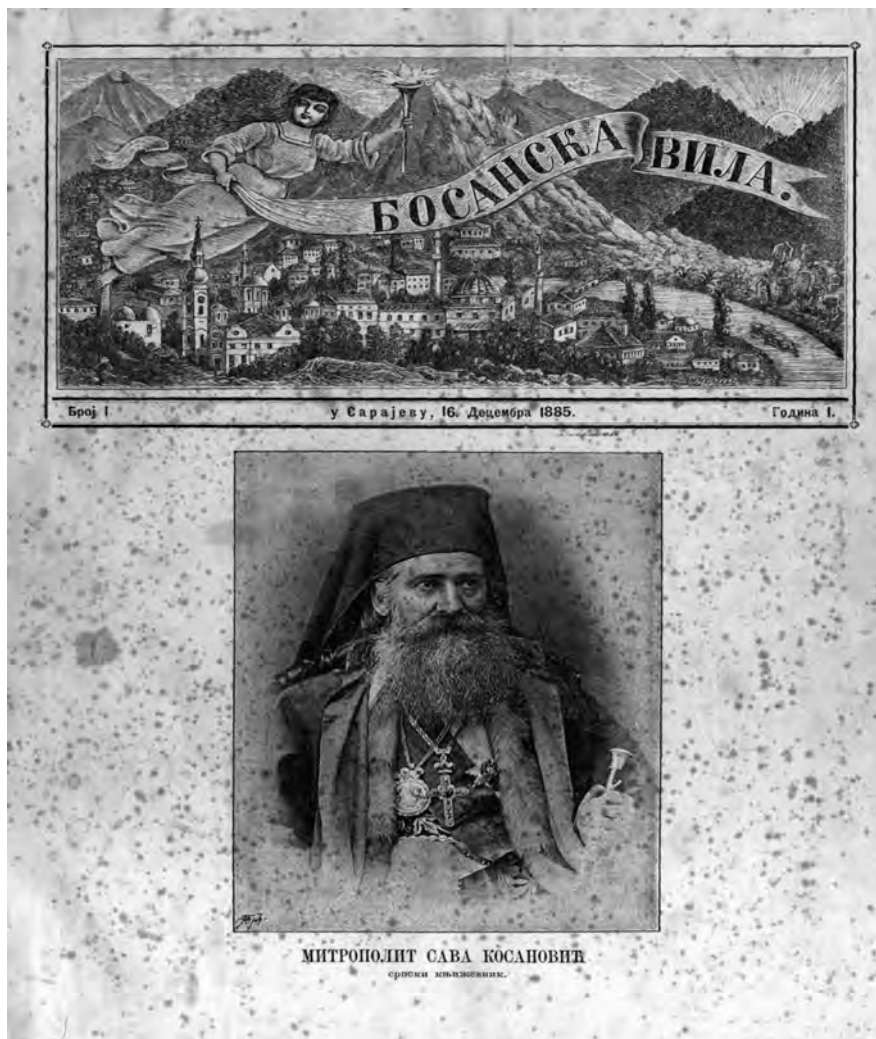
³³ Todor Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, IRO „Veselin Masleša”, Sarajevo 1978, 305–331.

³⁴ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: живоїї и...*, 297.

лиманске вере и неколицина хрватских књижевника југословенске оријентације.

Пристапачна ширем читалачком кругу, са израженом родољубивом оријентацијом, *Босанска вила* је уживала велику популарност код српског народа у Босни и Херцеговини, али и код Срба у другим деловима Хабзбуршке монархије и Србији.³⁵ То су били разлози због чега су аустроугарске окупационе власти настојале да угуше овај часопис, а његовог уредника непрекидно уходиле и кажњавале.

³⁵ Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета” – Сарајево је 1994. године обновило издавање *Босанске виле*, као *српској националној часопису за књижевност, културу и друштвена питања*. Због недостатка финансијских средстава, лист не излази редовно. *Босанска вила* је једини часопис на ћириличном писму у Федерацији БиХ.

Насловна сѝрана ѝрвој броја Босанске виле.

Никола

Недуго након што је преузео издавање и уређивање *Босанске виле*, окупационе власти су констатовале да Кашиковић, противно ономе што је концесијом одобрено, *годирује њолијичка и религиозна њићња и уз све њо јаче исџиче срџску оријенџацију листџа*.³⁶ Ипак, процењујући да би забрана једног књижевног часописа изазвала изразито негативне реакције у земљи и иностранству, власти се нису одлучиле да одузму концесију за издавање *Босанске виле*. Покушале су да је *уџуше* другим мерама, па је часопис подвргнут ригорозној цензури, а Кашиковић, хапшен и новчано кажњаван. Поред осталог, 1894. године је новчано кажњен због *вређања сџражара* и кршења прописа о цензури. Од јесени 1899. до лета 1900. године против њега је поднето пет пријава због различитих кривица, а 1902. године је кажњен са седам дана затвора због говора који је одржао на сахрани сарајевског трговца Нике Бесаровића.³⁷ Како би парирала *Босанској вили* и њеном утицају у Босни и Херцеговини, Земаљска влада је 1895. године покренула књижевни часопис *Нага*. Лист је штампан у 10.000 примерака и бесплатно дељен, а давањем невероватно високих хонорара сарадницима, власт је покушала да за сарадњу у *Наги* придобије тадашње сараднике *Босанске виле*. Подухват окупационих власти ипак није успео и *Нага* је 1908. године престала са излажењем. Власти су у неколико наврата покушале да подмите Кашиковића како би обуставио излажење *Босанске виле*. На понуду владиног повереника за Сарајево Лотара Беркса да му *уџџа најуни злаџом*, Кашиковић је одговорио да ће радије породици оставити у наслеђе лепо име него нечасно стечен капитал. Цивилни адлатус, барон Хуго Кучера је 1895. године такође Кашиковићу понудио 40.000 форинти само да *Босанска вила* престане да излази, што је он са индигнацијом одбио.³⁸ Недуго после овог догађаја, Кучера је констатовао да је Кашиковић од „*Босан-*

³⁶ Т. Крушеvac, *Bosanskohercegovački listovi u...*, 325.

³⁷ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: живоџ...*, 71.

³⁸ Исто, 80.

ске виле” начинио арену нейријателске йројатанге йрема нама.³⁹ Цензура листа, прогон и кажњавање Кашиковића су се наставили, али он није одустајао. Захваљујући несаломивом родољубљу, преданости и огромном труду, уз Стојину помоћ, успевао је да издаје *Босанску вилу* и повећа број њених читалаца. Док су аустроугарске власти прогањале Кашиковића, са других страна стизала су признања за његов рад. Турски султан га је 1896. године одликовао орденом Мецидије III степена. Краљ Петар I Карађорђевић је 1911. године Николу одликовао орденом Св. Саве III степена, а Стоју орденом Св. Саве IV степена. Исте године, црногорски краљ Никола I Петровић, је Николи доделио Данилов орден III степена, а Стоји Златну медаљу за ревност. Коментаришући ова одликовања, владин повереник за Сарајево је нагласио: *Мислим да не требда да найомињем да су за добијање одликовања били йресудни Кашиковићева йолийичка улоја и уверења...*⁴⁰

Аустроугарске власти су биле уверене да је Кашиковић један од политичких вођа *незадовољних босанских Срба*.⁴¹ Због тога је, поред праћења његове уредничке делатности, полиција тајно надзирала Кашиковића. У циљу појачавања психолошког притиска, међутим, после извесног времена, полиција је почела да га отворено прати, па су испред његове куће увек била два полицијска агента. Када би Кашиковић изашао из куће, један је не скривајући се ишао за њим, а други је остајао да надзире кућу. Сведочанство о томе је оставио Владислав Скарин, историчар и сарадник *Босанске виле*: *...Јадан човјек не може није с миром да макне, вазда ја йрајти на десетак корака йо један йолицај, као да је најојаснији зликовац. Сјоја ја се свијетй клони, као кужна, јер се доји састјајати се са човјеком који је јавно йод йолицајним надзором.*⁴² Француски новинар Андре Бар је такође писао о праћењу Кашиковића: *На улици они су ја у сјојоу йрајтили. Ако ј. Кашиковић ско-*

³⁹ Д. Ђуричковић, *Босанска вила...*, 38.

⁴⁰ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, urednik Risto Besarović, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1968, 178.

⁴¹ Д. Ђуричковић, *Босанска вила...*, 37.

⁴² Т. Крушеvac, *Bosanskohercegovački listovi u...*, 324.

чи у фијакер, да би завароо ѿраї својим чуварима, њеѿови се верни ѿолицајци задихају за колима, на највеће задовољство сѿановника.⁴³ Аустроугарске окупационе власти су мотриле на Кашиковића и током његових боравака у Србији. Када је Кашиковић 1888. године, поводом прославе 100-годишњице рођења Вука Караѿића, отпутовао у Београд, Земаљска влада је, са образложењем да Кашиковић није ѿолийички ѿоуздан и да чврсто сѿоји уз улѿрасрѿске елементе, од аустроугарског посланства у Београду затражила да га током боравка у српској престоници пажљиво надзире и о томе је обавести.⁴⁴ Власти су сумњале и да многи дописи из Сарајева уперени против Аустроугарске, који су објављивани у београдским и другим српским листовима, потичу из Кашиковићевог пера. На основу бројних конфидентских и извештаја о праћењу Кашиковића, окупационе власти су закључиле да се сѿварни разлої њеѿових бројних ѿушовања састѿојао из ѿолийичке мисије и да је он дио ѿосредник између Србије и овдашњих незадовољника. Констатовале су и да је Кашиковић оѿасан и крајње оѿрезан аѿиѿаѿор који брижљиво издеѿава све шѿѿо би власѿима дало ѿовода да ѿроѿив њеѿа ѿредузму одлучне кораке... Иако се Кашиковић у Сарајеву често састајао са људима који су долазили из Србије, полиција није успевала да дође до ближих података о садржини разговора који су у тим приликама вођени. Сѿѿранце који бораве у Сарајеву, ѿоседно из Србије, не ѿрима у своме сѿѿану и не налази се са њима ѿѿѿѿионама и кафанама, већ се, као случајно, среће са њима на улици, ѿа шеѿѿа са њима улицама и сокаѿима, констатовала је аустроугарска полиција.⁴⁵

У недостатку доказа на основу којих би могли да га оптуже за велеиздају, окупационе власти су наставиле да кажњавају, киње и отворено прате Кашиковића. Са посебном пажњом аустроугарска полиција је надзирала његове контакте са београдским књижевником и политичарем Милорадом Павловићем Крпом.

⁴³ А. Бар, *Босна и Херцеѿовина – аусѿѿријска уѿрава...*, 184.

⁴⁴ Д. Ђуричковић, *Босанска вила...*, 37.

⁴⁵ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod...*, 176–177.

Никола Кашиковић

Миле Крпа

Тајном конвенцијом склопљеном 1881. године са Аустроугарском, Србија се обавезала да неће дозволити *йолийичка, верска или друѣа сѣлейкарења која би, йолазећи с њеној земљишћѣ, ишла йроћив Аустроуѣарске монархије, йогразумевајући йу и Босну и Херцѣовину и Новойазарски Санѣак*.⁴⁶ Кнез, а потом краљ Милан Обреновић се стриктно придржавао преузете обавезе, те је током његове владавине Србија обуставила обавештајни рад према Босни и Херцеговини. Тек после његове абдикације 1889. године, стекли су се услови да се тај рад обнови, до чега је дошло 1891. године на иницијативу Николе Пашића, који је почетком те године преузео место председника српске Владе. Деликатна обавештајна мисија у Босни и Херцеговини тада је поверена Милораду Павловићу Крпи.

Рођен 1865. године у Београду, Милорад Павловић је, после завршене гимназије и напуштања учитељске школе у Београду, студирао у Јени, Лајпцигу и Берлину. Током школовања бавио се новинарством и као огорчени противник династије Обреновић, приступио тада опозиционој Народној радикалној странци. У том периоду је изучио обућарски занат и, према једној верзији, због тога добио надимак – Крпа. Након што је дипломирао на Педагошком одсеку германистике и славистике на Универзитету у Берлину, у јулу 1891. године Павловић се вратио у Београд. Изразито ниског раста, неуредних бркова и браде, неспутаног духа, шаљивѣија и козер, кретао се у београдским боемским круговима.

Недуго по повратку у Београд, Павловића је на разговор позвао његов бивши професор, Андра Николић, у то време министар просвете и црквених послова у Пашићевој влади. Уместо да му понуди професорско место, што је Павловић очекивао, предложио му је да тајно оде у Босну и Херцеговину и за потребе српске владе прикупи што више информација о окупационој управи и положају српског народа. Не двоумећи

⁴⁶ Т. Кралјачић, *Kalajev režim u...*, 114.

се ни једног тренутка, Павловић је овај предлог одушевљено прихватио и после само неколико дана, прерушен у обућара, са калфенским писмом у цепу и алатом за поправку обуће на леђима, кренуо пут Босне и Херцеговине. Возом је допутовао до Шибеника и одатле пешице, прешавши границу у близини Книна, ушао у Босну и Херцеговину. Месецима је пешачио од места до места, издржавајући се од поправке обуће. Разговарајући са људима и пажљиво осматрајући, пропутовао је Гламоч, Ливно, Бугојно, Бањалуку, Сарајево и друга места окупираних земље. У Сарајеву је упознао неколицину виђенијих Срба, међу којима Николу и Стоју Кашиковић. *Народ ми је уз њу њоверавао своје недаће, сазнао сам много о њојоинама Срба, о окупиранима њуђина,* присећао се много година касније.⁴⁷ Тако је отпочео обавештајни рад Милорада Павловића Крпе, кога је Максимилијан Ронге, директор аустроугарске војне обавештајне службе, у својим мемоарима назвао великим мајстором обавештајног рада и *својом српске шпијунске* према Аустроугарској.⁴⁸

Павловићеве обавештајне активности према Босни и Херцеговини су интензивирани након што је 1903. године на српски престо ступио Петар I Карађорђевић, а Никола Пашић постао најугледнији српски политичар. По задацима добијеним од обавештајног одељења Министарства иностраних дела, а некада и самог Пашића, одлазио је у обавештајне мисије у Босну и Херцеговину и друге јужнословенске области Хабзбуршке монархије. Некада је то чинио јавно, образлажући свој боравак у тим крајевима новинарским и књижевним радом, а повремено и тајно, користећи прерушавање и лажна имена. Уз ослонац на тамошње виђеније српске ро-

⁴⁷ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: животој и...*, 363.

⁴⁸ Пуковник Максимилијан Ронге (1874–1953) био је последњи директор Евиденцијског, војне обавештајне и контраобавештајне службе Хабзбуршке монархије. Ронге је 1913. године одиграо кључну улогу у откривању пуковника Алфреда Редла, једног од руководиоца Евиденцијског, као руског агента (Maximilian Ronge, *Les maîtres de l'espionnage: 1914-1918*, Payot, Paris 1935, 79, 110; Макс Ронге, *Разведка и контраразведка*, Воениздат НКО СССР, 1937, 30).

дољубе, вешто избегавајући надзор аустроугарске полиције, формирао је бројну повереничку мрежу преко које је све до 1914. године, прикупљао и српским властима достављао драгоцене податке политичког и војног карактера.⁴⁹ Први и најближи Павловићеви повереници у Сарајеву били су Никола Кашиковић и прота Стеван (Стијепо) Трифковић.⁵⁰ Посебно присне односе Павловић је имао са Кашиковићем. Да би пред аустроугарским властима оправдао своје честе сусрете са њим, од 1893. године почео је да сарађује у *Босанској вили*. До 1914. године, у овом часопису је објављено преко 150 биографија истакнутих српских личности, које је Павловић написао. Поред прикупљања информација, Павловић је помагао и усмеравао рад српског националног покрета у Босни и Херцеговини. На његову препоруку, српска влада је финансијски помагала новинарски, књижевни, просветитељски и национални рад Николе Кашиковића, Алексе Шантића, Владимира Ђоровића, Глигорија Јефтановића, Атанасија Шоле и др. Велики број ђака и студената из Босне и Херцеговине је добијао стипендије српске владе захваљујући Павловићу.

Током његових боравака у Босни и Херцеговини, аустроугарска полиција је Павловића тајно пратила и покушавала да га уходи преко конфектената. Надзор је пооштрен након што су 1905. године окупационе власти, од стране аустроугарског војног аташеа у Београду, обавештене да Одељење за пропаганду српског Министарства иностраних дела, преко Павловића, помаже и усмерава *српски револуционарни покрет* у Босни и Херцеговини.⁵¹ Међутим, уз сав труд, аустроугарска полиција није успела да прикупи доказе који би теретили Павловића. *Обазривост и лукавство су основне црте његовог карактера*, немоћно су констатовале аустроугарске окупационе власти.⁵²

⁴⁹ Борјанка Трајковић, Жељко Вучковић, *Милорад Павловић Крџа – Пашићев одавеницајац*, Књижевна историја, XLIII 2011 143/144, 413–422.

⁵⁰ Zdeněk Václav Tobolka, *Proces Dra Kramáře a jeho přítel*, Nákl. vlastním Zd. Tobolky, Praha 1920, 35–39.

⁵¹ Maximilian Ronge, *Les maîtres de l'espionnage: 1914-1918*, Payot, Paris 1935, 111.

⁵² Z. Václav Tobolka, *Proces Dra Kramáře a...*, 32.

Поред осталих мера, полиција је тајно контролисала Павловићеву и Кашиковићеву кореспонденцију. Добро упућен у све тајне обавештајног посла, Павловић је успевао да избегне ову контролу, али и да повремено извргне руглу окупационе власти у Босни и Херцеговини. Као сарадник београдске *Политике*, испословао је да овај лист у јуну 1906. године објави чланак под насловом „Црни кабинет”. Аутор, највероватније сам Павловић, на почетку је констатовао да је Аустроугарска, након што је *привремено ушла у српске земље* Босну и Херцеговину, формирала у Сарајеву *Црни кабинет*, који има задатак да контролише сва писма која се шаљу, или у Босну и Херцеговину долазе из иностранства. У чланку је наведено да је тих дана уредништво *Босанске виле* добило два препоручена писма из Србије, али да су оба *ошворена и нађорена њо крајевима*. Била је то јасна алузија да је излагањем хартије извору топлоте полиција проверавала да ли постоји текст исписан невидљивим мастилом, те да су, услед непажње, писма нагорела. *Оба ња њисма изложена су у радњи і. Р. Михаиловића у Кнез Михаиловој улици*, наведено је на крају чланка.⁵³

Располажући подацима о *Црном кабинету*, Павловић је поверљива писма са Николом Кашиковићем и другим повереницима у Босни и Херцеговини размењивао преко курира. Ову улогу је најчешће на себе преузимао Николин и Стојин најстарији син, тада студент права, Предраг Кашиковић. Тим путем, српска влада је средином 1908. године добила и прве конкретне информације о намери Хабзбуршке монархије да изврши анексију Босне и Херцеговине.

⁵³ *Политика*, бр. 868, 14. јун 1906, 2.

Милорад Павловић Крџа

Анексија

У складу са плановима о овладавању Балканом, владајући кругови Хабзбуршке монархије су сматрали да је окупација Босне и Херцеговине само прелазна фаза ка потпуном присаједињењу ових области. Услед унутрашњих и спољно-политичких разлога, анексија је одлагана док се не створе услови за њену реализацију. На седници заједничких министара Аустроугарске у новембру 1907. године, донета је одлука да се у најскорије време анексија спроведе. Аустроугарски владајући кругови су процењивали да ће најжешћи отпор анексији пружити Србија, те су планирали да јој, уколико не прихвати анексију, објаве рат и војно је поразе. Сматрали су да ће, у случају да прихвати анексију, Србија претрпети тежак политички и национални пораз. У складу са овом проценом, аустроугарске власти су интензивирале војне припреме и обавештајно-субверзивне активности према Србији и Црној Гори. Носилац ових активности била је аустроугарска војна обавештајна и контраобавештајна служба, Евиденцби-ро (K.u.k. Evidenzbüro).⁵⁴ По тврдњи Максимилијана Ронгеа, Евиденцби-ро је уочи анексије почео са реализацијом *дуго њри-џреманој џлана обавештајних активности џроштив Србије и Црне Горе. Од тој џренуџка настуџило је раџно стџање за Евиденцби-ро*, тврдио је Ронге.⁵⁵ Истовремено, како би преду-предила евентуални отпор тамошњег српског становништва, Земаљска влада је, у сарадњи са Евиденцби-роом, поштрила полицијске мере у Босни и Херцеговини. У складу са девизом *савиџи или џоломиџи*, вршени су претреси, хапшења и застрашивање виђенијих Срба.⁵⁶

⁵⁴ Евиденцби-ро је била војна обавештајна и контраобавештајна служба Хабзбуршке монархије. Формиран 1850. године, Евиденцби-ро је све до 1914. године формално био у саставу аустроугарског Министарства иностраних послова, а потом, до пропасти Хабзбуршке монархије, у саставу Генералштаба.

⁵⁵ Макс Ронге, *Разведка и конџраразведка*, Воениздат НКО СССР, 1937, 28.

⁵⁶ Владимир Ђоровић, *Истџорија срџској народа*, Глас српски, Бања Лука 1997, 541.

Средином 1908. године, Павловић је од своје повереничке мреже обавештен о дешавањима у Босни и Херцеговини. Најозбиљније информације му је, преко курира, доставио Никола Кашиковић. У писму од 25. јуна 1908. године, обавестио га је, поред осталог, да се у Босни и Херцеговини *врше ипри-йреме за анексију*.⁵⁷ О томе га је информисао и 17. августа исте године: *Овамо се највише и јовори и йише о анексији. А, чуо сам из војних крујова, да се живо ради на йоме и да је йајно наређена мобилизација цијеле војске. Хоће да йројласе анексију йошйио-йошйо, йа макар и не йрисйале ошйале силе...*⁵⁸ Српска влада је овој информацији посветила пажњу тек када је крајем августа 1908. године, руски министар иностраних послова Александар Извољски о аустроугарским намерама обавестио српског министра иностраних дела Милована Миловановића.⁵⁹ После тога, на захтев Николе Пашића, Павловић је ради прикупљања додатних информација, хитно отпутовао у Босну и Херцеговину. Избегавши све контроле аустроугарске полиције, у Сарајеву се састао са Николом и Стојом Кашиковић, те истакнутим личностима српског националног покрета у Босни и Херцеговини, Глигоријем Јефтановићем и Васиљем Грђићем. Од њих је добио неколико већ одштампаних образаца тамошње аустроугарске администрације, са заглављем у коме је Босна и Херцеговина наведена као Хабзбуршка *крунска земља*. Као непобитан доказ предстојеће анексије, Павловић је после неколико дана обрасце предао Николи Пашићу.⁶⁰ Ипак, српска влада није могла да осујети аустроугарске намере.

Проглас о анексији Босне и Херцеговине објављен је у Бечу 6. октобра 1908. године и изазвао је буру негодовања у Србији. Београдске улице су биле преплављене демонстрантима који су спаљивали аустроугарске заставе и позивали на рат. Отпочеле су и војне припреме, а српска влада је крајем октобра 1908. године изгласала ратне кредите. Срби и већина муслимана у Босни и Херцеговини су вест о анексији такође

⁵⁷ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod...*, 181.

⁵⁸ Д. Ђуричковић, *Босанска вила 1885-1914...*, 40-41.

⁵⁹ В. Ђоровић, *Историја српског народа*, 542.

⁶⁰ Жика Живуловић, *Ненаписани мемоари Милорада Павловића Крпе*, Мегатренд, Београд 2004, 172-175.

примили са незадовољством. Бројни Срби су по проглашењу анексије прешли у Србију, како би се прикључили српској војсци. Истовремено, Хабзбуршка монархија је на граници Србије и Црне Горе нагомилала око милион војника, па се чинило да је рат неизбежан.⁶¹ Српска влада је покренула дипломатску акцију како би обезбедила подршку Русије, Велике Британије и Француске. Међутим, ниједна од ових сила тада није била спремна да уђе у рат са Аустроугарском и Немачком која ју је подржавала. Русија се најодлучније противила анексији. Међутим, суочена са немачким претњама и неспремна за рат, крајем марта 1908. године царска влада је дала изјаву о признању анексије. Оставши без подршке Русије, изложена аустроугарским претњама ратом, влада Краљевине Србије је 31. марта 1909. године морала дати изјаву да признаје и прихвата анексију Босне и Херцеговине.⁶²

Евиденцбиро је, по проглашењу анексије, са највећом пажњом пратио реакције у Србији. Преко агентурне мреже систематски је прикупљао податке политичког, а посебно војног карактера. Контролом српске телеграфске и телефонске комуникације, долазио је до обиља информација. *Наша обавештајна служба је тада успела да дође до података о организацији и снази српске војске... Захваљујући заједничком раду са железничким бироом, добијени су и вредни подаци о српској железничкој мрежи*, хвалио се у својим мемоарима Максимилијан Ронге. Према његовим речима, био је то велики успех Балканске групе Евиденцбироа, постигнут са *безначајним средствима* од 70.000 круна.⁶³

У исто време, испред носа Евиденцбироа и аустроугарске полиције, из Босне и Херцеговине и других делова Хабзбуршке монархије, у Београд су свакодневно стизали бројни обавештајни извештаји повереничке мреже Милорада Павловића.

⁶¹ *Нова историја српског народа*, приредио Душан Т. Батаковић, Наш дом, Београд 2000, 235–237.

⁶² Група аутора, *Историја српског народа – од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, шеста књига, том I, Српска књижевна задруга, Београд 1983, 168–173; В. Ђоровић, *Историја српског народа*, 542–544.

⁶³ М. Ронге, *Разведка и...*, 30.

Насловна сѝрана „Полиѝике” од 23. сепѝембра 1908.
(ѝо Јулијанском календару)

Проѝеѝи у Беоѝраду ѝроѝив анекѝије Босне и Херѝеѝовине

Аіеніі

Српским владајућим круговима је 1908. године било јасно да је анексија Босне и Херцеговине само један у низу корака Хабзбуршке монархије на плану овладавања Балканским полуострвом. У складу са овом проценом, Србија је, после проглашења анексије, интензивирала обавештајни рад према Аустроугарској. Главну улогу у српском обавештајном наступу од тада је имала патриотска организација Народна одбрана. Формирана неколико дана после анексије, имала је за циљ да обједини све националне снаге и образује добровољачке јединице за предстојећи рат против Аустроугарске. Организацијом је руководио Средишњи одбор, на челу са пензионисаним генералом Божидаром Јанковићем, а у њему су били и познати национални радници, међу којима Милан Прибићевић, Љубомир Јовановић, Живојин Дачић и, наравно, Милорад Павловић Крпа. Уз подршку српске владе, Народна одбрана је за кратко време окупила преко 5000 добровољаца и формирала добровољачке одреде које су обучавали официри српске војске. Након што је српска влада била приморана да прихвати анексију, добровољачки одреди су распуштени, а Народна одбрана је проглашена за културну организацију са задатком да ради на јачању националне свести. Ускоро је Народна одбрана постала свенародна организација. Формирана су 223 окружна и среска пододбора у Србији, а пододбори су организовани и у иностранству.⁶⁴ С обзиром на то да у Хабзбуршкој монархији није било дозвољено формирање пододбора ове организације, Средишњи одбор је већ током Анексионе кризе у аустроугарским јужнословенским покрајинама, посебно у Босни и Херцеговини, формирао мрежу тајних повереника Народне одбране. За поверенике су именовани истакнути родољуби, углавном чланови руководства српских културно-просветних удружења. Поред рада на јачању националне свести тамошњих Срба, повереници Народне одбране су, по инструкцијама из Београда,

⁶⁴ Владимир Ђоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд 1992, 584.

реализовали и обавештајне задатке. Већ током Анексионе кризе, прикупљали су податке о распореду и кретању аустроугарских трупа, утврђењима, путевима, касарнама, војним складиштима и др. Прикупљене податке су тајним каналима, најчешће преко курира, достављали Средишњем одбору у Београд. Посебни повереници Народне одбране у пограничним местима Босне и Херцеговине и Србије били су задужени за илегално превођене курира преко границе. И након што је српска влада била принуђена да призна анексију, Народна одбрана је наставила да шири повереничку мрежу у Хабзбуршкој монархији, посебно у Босни и Херцеговини. Српске обавештајне и безбедносне службе су остваривале тесну сарадњу и користиле повереничку мрежу Народне одбране.⁶⁵ Успостављањем службе граничних обавештајних официра са седиштем у Шапцу, Лозници и Ужицу 1911. године, српска војна обавештајна служба (Извештајни одсек Главног генералштаба), интензивирала је обавештајни рад према Хабзбуршкој монархији, ослањајући се готово искључиво на мрежу повереника Народне одбране.⁶⁶ Због тога су, према речима Максимилијана Ронгеа, припадници Евиденцбироа били у недоумици *где се заправо налази руководство српске обавештајне службе. Да ли у Генералштабу у Београду или у Средишњем одбору Народне одбране?*⁶⁷

Иако је Милорад Павловић био у најужем руководству Народне одбране, а Предраг Кашиковић повереник ове организације у Сарајеву, Павловићева повереничка мрежа у Босни и Херцеговини је углавном деловала независно од повереника Народне одбране. Током Анексионе кризе, Павловић је од својих повереника тражио да, поред осталог, покушају

⁶⁵ Душан П. Петронијевић, Зоран Д. Вељановић, *Између чекића и наковња*, Обавештајно-безбедносне службе Србије 1804–1918, Мало историјско друштво, Нови Сад 2015, 418–421.

⁶⁶ Обавештајни официр у Шапцу био је мајор Димитрије Павловић, у Лозници капетан Коста Тодоровић, а у Ужицу мајор Чедомир Поповић. Сви су били припадници организације „Уједињење или смрт” (Čedomir A. Popović, *Rad organizacije „Ujedinjenje ili Smrt” – granični oficiri*, Nova Evropa, knj. XVI, br. 5, 11. septembar 1927, 139–152.

⁶⁷ M. Ronge, *Les maîtres de...*, 78.

да дођу до *поверљивих саопштења и наредби* команде аустроугарског гарнизона у Сарајеву. Иако јој је скренута пажња да ризикује смртну казну у случају да буде откривена, без имало двоумљења, овај задатак је преузела Стоја Кашиковић. *Пустите мени, оставите да ја нађем пута и начина да дођем у додир са поверљивим актима*, предложила је Павловићу.⁶⁸

Аустроугарска полиција је током и по окончању Анексионе кризе и даље будно надзирала Николу Кашиковића који је, по Павловићевом савету, настојао да се не експонира. *Кашиковић више није активан на политичком плану и ређе путује у Србију, али увек настоји да ступи у везу и комуницира са свим радикалним политичарима, научницима и новинарима из Србије који долазе у Сарајево*, констатовала је аустроугарска полиција. Током Павловићевог боравка у Сарајеву у септембру 1912. године, припадници полиције су регистровани да је Кашиковић *сталан био у друштву* са њим, те да га је *отпутовао до железничке станице и разговарао са њим све до поласка воза*.⁶⁹ И док су будно пратили Николу Кашиковића, полиција и Евиденцбиро уопште нису обраћали пажњу на Стоју Кашиковић. *Босанци не разговарају са женама о озбиљним стварима*, била је генерална процена аустроугарских безбедносних органа.⁷⁰ Максимилијан Ронге је тек у мемоарима признао да је Стоја Кашиковић у то време са *жестоким жаром и одлучношћу* прибавила и у Београд послала *мноштво* извештаја са *драгоценим* подацима војног карактера.⁷¹

Непосредно после анексије, када је претила опасност да Хабзбуршка монархија изврши агресију на Србију, наметала се потреба да се подаци о аустроугарским војним припремама хитно достављају у Београд. С обзиром на то да је и даље функционисао поштански саобраћај, Стоја Кашиковић је Павловићу информације достављала путем дописника. Редовном поштом их је слала у Београд, на адресе трговца

⁶⁸ Ж. Живуловић, *Неписани мемоари Милорага Павловића Крпе*, 192.

⁶⁹ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod...*, 177–178.

⁷⁰ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u...*, 478.

⁷¹ М. Ronge, *Les maîtres de...*, 113.

Михајла Живковића, са напоменом за Мила и Павловићеве мајке Персиде (Персе) Павловић. Знајући да аустроугарска полиција контролише поштанске пошиљке према Србији, Стоја је на дописнице уносила текст са поздравом или неким породичним обавештењем, а кратка, ситним словима исписана, шифрована порука налазила се испод поштанске марке великог формата. У случају да је текст шифроване поруке на дописници био дужи, преко њега је лепила другу дописницу, на којој је био видљив само садржај који није побуђивао сумњу аустроугарске полиције.⁷² У извештајима које је током Анексионе кризе готово свакодневно слала, Стоја је кратко и прецизно информисала о покретима, снази и моралу аустроугарских јединица. Илустрације ради, на дописници коју је у Београд послала непосредно по објављивању прогласа о анексији, био је текст да је Никола болестан и да је она задужена за администрацију *Босанске виле*. Испод поштанске марке је био извештај да је у Босну и Херцеговину *стишло 8 брдских батерија са 7000 артиљераца и да су послати у Вишеград*. У извештају су и подаци да у Требињу има 12.000 војника, те да су у Сарајеву *у главном Чеси који ће давати оружје*... У дописници од 4. јануара 1909. године, потврдила је пријем 188 круна. Испод марке је Павловићу поручила да *ради колико може по његовим наредбама*, али да је тешко, јер су сви *ојседнути сиромом*. У извештају су и подаци да ће за неколико дана стићи нови планови из Беча, као и да треба да стигне још 40.000 војника. Информацију да је у Бијељину стигла вараждинска сатнија, те да су око утврђења на Борији, Требевићу, Игману и Јахорини постављене барикаде и ископани ровови, доставила је испод марке на дописници коју је у Београд послала 14. јануара 1909. године. На дописници од 6. фебруара 1909. године био је скривен извештај да су укази за општу мобилизацију већ штампани и да су послати свим окружним предстојницима са упутством да их објаве тек када добију посебан налог и др. Стоја у извештајима није откривала како је долазила до података, ни идентитет својих

⁷² Исто.

извора. Из појединих се то може само наслутити. У извештају испод марке на дописници од 14. јанура 1909. године, *енглеској конзула* је окарактерисала као *добронамерној* и *за све сјосодној*.⁷³ У истом извештају, Стоја је најавила и могућност да дође до аустроугарског *рајшној* *илана*, те да је извесној особи *одећала сјоошину ако шо учини*.⁷⁴ Фотографије и преписе оригиналних поверљивих докумената аустроугарске војске које је Стоја успевала да прибави, у Србију је, користећи канале Народне одбране, преносио Предраг Кашиковић. У извештају скривеном испод марке на дописници од 19. јануара 1909. године Стоја је најавила његов долазак, јер *Предрај хоће лично да донесе*.⁷⁵

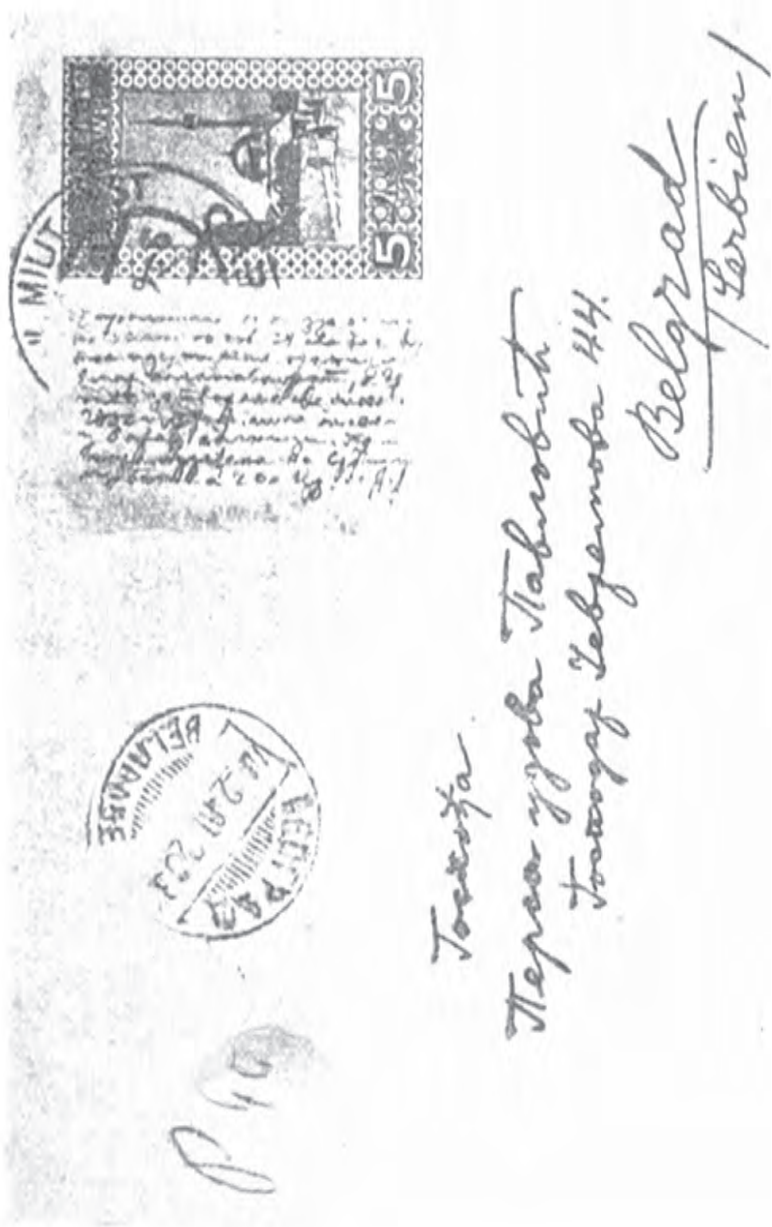
По окончању Анексионе кризе, Стоја је наставила са обавештајним радом, али извештаје више није достављала путем дописница, већ их је Предраг преносио у Србију. Поред осталог, војводи Радомиру Путнику је 1909. године, предао препис оригиналног дислокационог плана XV и XVI корпуса аустроугарске војске. Нацрт аустроугарског ратног плана за напад на Србију, који је Стоја прибавила, Предраг је 1910. године, такође предао Путнику.⁷⁶ И поред свих мера које су предузимале, аустроугарске безбедносне службе нису успеле да открију Стоју и Предрага све до 1916. године.

⁷³ *Obžalovací spis proti Václavu Klofáčovi a Rudolfu Giuniovi pro zločin velezrady dle § 58c tr. z.*, Nakladatelské údaje Dr. Zd. Tobolka, Praha 1919, 41.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Исто, 40.

⁷⁶ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: животи и...*, 111.

Једна од дојисница коју је Сјоја Кашиковић послао Милораду Павловићу. На месту где је била залепљена марка налази се крајња обавештајна информација.

Максимилијан Роніе

Крива сам...

Пуцњи Гаврила Принципа на Видовдан 1914. године, нису били само повод за избијање Великог рата, већ су означили и почетак прогона српског народа у Босни и Херцеговини. Истог и наредних дана, у Сарајеву и другим градовима Босне и Херцеговине, разуларена маса *лојалних њоданика*, подстакнута од стране аустроугарских власти, демолирала је српске куће и радње и пребијала Србе. До аустроугарске објаве рата Србији, у Сарајеву је оштећено, уништено и опљачкано око хиљаду српских кућа и радњи.⁷⁷ Посебно су на удару били виђенији Срби, међу њима и Кашиковићи. Њихова кућа, у којој је била редакција *Босанске виле*, потпуно је демолирана, а имовина уништена и покрадена. Никола Кашиковић се у писму једном пријатељу пожалио да су насилници све *њоцијейали и сав намјештај у мом сѡтану и уредништву уништили, ѡако да су моји шест њедјеља сѡавали на ѡолој дасци, без икакве ѡросѡирке и ѡокривке*.⁷⁸

Како би се обрачунале са српским националним покретом, аустроугарске власти су од почетка Великог рата спроводиле прогон српског становништва у Монархији, а посебно у Босни и Херцеговини. Укинуте су све српске установе, удружења и публикације, а ћирилица забрањена. *Садашња ѡѡѡреба ѡѡ ѡисма у Монархији није ништа груѡ неѡ исѡурени ѡоложај исѡочноѡ начина живоѡа у ѡраничној зони заѡада, коју ми дранимо*, писао је генерал Стјепан Саркотић, који је крајем 1914. године преузео дужност земаљског поглавара Босне и Херцеговине.⁷⁹ По узору на праксу у Хрватској, српски језик је називан *хрваѡским језиком*. Уведена је и институција талаца, те издата упутства о хапшењу српских интелектуалаца, пре свега православних свештеника и учитеља. Српско становништво, па и жене и деца, затварани су у концентрационе логоре који су формирану у Добоју, Жега-

⁷⁷ Милорад Екмечић, *Сѡварање Јуѡславије, 1790–1918*, II, Просвета, Београд 1989, 714–715.

⁷⁸ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: живоѡ и...*, 89–90.

⁷⁹ М. Екмечић, *Сѡварање Јуѡславије, 1790–1918*, 714.

ру код Бихаћа, Туроњу, Кечкемету, Нежидеру, Араду... Само кроз логор у Добоју прошло је 45.791 Срба. Међу њима је било више жена и деце него одраслих мушкараца.⁸⁰ Истовремено, од хрватских и муслиманских добровољаца, аустроугарске власти су формирале јединице шуцкора (Schutzkorps), које су по селима источне Босне и Херцеговине масакрирале и протеривале српско становништво.⁸¹ Аустроугарске власти су у Босни и Херцеговини организовале и више Велеиздајничких процеса против Срба осумњичених да су имали везе са српском владом или организацијама из Србије. Најзначајнији је био Бањалучки процес вођен од новембра 1915. до марта 1916. године, против 156 Срба, окривљених да су, у сарадњи са организацијама из Србије, пре свега Народном одбраном, починили злочин велеиздаје.⁸²

Породица Кашиковић се међу првима нашла на удару аустроугарске полиције. Ухапшени су Никола, Сретен и Предраг. Реља је избегао њихобу судбину, јер је напустио Беч, где је студирао медицину и као добровољац се прикључио српској војсци. Аустроугарске власти су Сретена сумњичиле да је члан Народне одбране, али је, услед недостатка доказа, поступак обустављен. Мобилисан је и по казни послат на руски фронт. Из аустроугарске војске је дезертирао и прикључио се југословенским добровољцима у Одеси. Предраг Кашиковић је ухапшен у јануару 1915. године под сумњом да је члан Народне одбране и да је одржавао везу са Божом Милановићем, председником Народне одбране у Шапцу. Услед недостатка доказа, пуштен је на слободу у мају 1915. године. Против Николе је истрага прво вођена пред Окружним судом у Бањалуци. На терет су му се стављале везе са организацијом Народна одбрана и сарадња са чланом Средишњег

⁸⁰ Milorad Ekmečić, „*Žalosna baština iz godine 1914 – Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata*”, Zbornik radova: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Univerzitet Đuro Pucar Stari, Banjaluka 1987, 34.

⁸¹ John R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice there was a country*, Cambridge University Press 1996, 106–107.

⁸² М. Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918*, 710–719.

одбора Народне одбране, Живојином Дачићем. Почетком 1916. године, истрагу је преузео бечки Врховни суд, а потом је предмет пребачен у надлежност Окружног суда у Сарајеву.⁸³ У међувремену су пронађени докази који су Николу тешко теретили.

Припадници Евиденцбироа су крајем 1915. и почетком 1916. године у окупираном Београду извршили претресе свих српских министарстава и приватних кућа оних особа за које су претпостављали да су укључене у обавештајне активности према Хабзбуршкој монархији. Успели су да пронађу и заплене мноштво поверљивих докумената српских државних органа, као и поједине приватне архиве.⁸⁴ Извршен је и претрес куће Милорада Павловића Крпе који се тада, као лични секретар војводе Живојина Мишића, са српском војском повлачио преко Албаније. Припадници Евиденцбироа су у Павловићевој кући запленили око 10.000 страница разних докумената и рукописа који су били сакривени у подруму. Констатовали су да су код Павловића *пронађени мноштво извештаја обавештајних агената који нису потписани или уместио потписника имају само неки утврђени знак или реч*, те да су извештаји *долазили из различитих делова Монархије и датирају из различитих времена*.⁸⁵ С обзиром на то да је у Павловићевој кући пронађен и *кључ за дешифровање*, припадници Евиденцбироа су неке од извештаја успели да дешифрују.⁸⁶ Аустроугарски истражни органи су пронашли и поједина писма која је Павловићу слао Никола Кашиковић, али и дописнице са Стојиним тајним извештајима. Пошто је прикупљено довољно доказног материјала 30. јануара 1917. године, подигнута је оптужница против Николе Кашиковића. Главна расправа пред Окружним судом у Сарајеву одржана је од 27. фебруара до 9. марта 1917. године. На основу доказа пронађених код Павловића, суд је Николу Кашиковића прогласио кривим *што је у намјери да се на силу измијени одно-*

⁸³ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: живој и...*, 67–107.

⁸⁴ М. Ronge, *Les maîtres de...*, 111.

⁸⁵ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: живој и...*, 107–110.

⁸⁶ М. Ronge, *Les maîtres de...*, 111–113.

шај и државна свеза јодручја Босне и Херцеговине јрема Аустро-Угарској монархији и да се Босна и Херцеговина јријоје Краљевини Србији... судјеловао у велеиздајничком јодузећу ухођењем војничких одношаја у намјери, да их саојћи Краљевини Србији, дакле сјраној држави јреко јроф. Милорада Павловића из Београда... Никола је осуђен на десет година тешке тамнице. Казну је, све до коначног слома Аустроугарске 1918. године, издржавао у затвору у Зеници.⁸⁷

На основу докумената пронађених у Павловићевој кући 5. марта 1917. године, ухапшени су Стоја и Предраг Кашиковић. Истрага је прво вођена у Бечу, а од средине маја 1917. године у Сарајеву. Аустроугарски истражни органи су анализом документације пронађене код Павловића успели да прибаве доказе да су Стоја и Предраг Кашиковић од септембра 1908. до краја марта 1909. године српском Генералштабу достављали обавештајне извештаје. Поред тога, установили су да је Предраг војводи Радомиру Путнику предао дислокациони план XV и XVI корпуса аустроугарске војске и аустроугарски нацрт ратног плана за напад на Србију. На Главној расправи, пред Окружним судом у Сарајеву, прочитани су неки од обавештајних извештаја које је Стоја путем дописница слала Павловићу. Дајући оцену о штети коју су Стоја и Предраг својим обавештајним радом нанели аустроугарској војсци, војни вештак аустроугарског Генералштаба је изнео да су они криви за све жрјиве које је Аустроугарска имала за време рата на српском бојишту...⁸⁸ На питање председавајућег, да ли се осећа кривом, Стоја Кашиковић је пркосно одговорила: *Крива сам шјо сам Срјкиња, јер да нисам јо, не бих сада сјајала јред вама. То сам радила из идеализма и националној јајриотизма, да јомојнем српском народу. Сада је на Вама, судије и осудије ме како хоћеје, ја сам своју јајриотиску дужност јсиунила.*⁸⁹ Окружни суд у Сарајеву је 12. јануара 1918. године Стоју и Предрага Кашиковића прогласио кривима због злочина велеиздаје и ухотарења

⁸⁷ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: живој и...*, 110.

⁸⁸ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: живој и...*, 111.

⁸⁹ *Засјава*, бр. 218, 30. септембар 1920, 3.

и осудио на смрт вешањем. Са садистичком окрутношћу, суд је ову пресуду допунио упутством да се смртна казна изврши прво над Предрагом, и то у Стојином присуству, а затим над њом.⁹⁰ *Сине, нека нам је и ово срећно, јер је за народну, за свейу, за српску слободу,* пред забезекнутим судијама пркосно је узвикнула Стоја након изрицања пресуде.⁹¹ Смртна казна ипак није извршена. Под притиском међународног јавног мњења и на интервенцију шпанског краља Алфонса XIII, Стоји и Предрагу је смртна казна замењена са десет година тешке робије. Стоја је упућена на издржавање казне у затвор у Бањалуци, а Предраг у затвор у Зеници, где су дочекали ослобођење. Стоја је из затвора пуштена 31. октобра 1918. године, а Предраг 1. новембра исте године.

*Аустроугарски војници сироводе босоноге српске цивиле у
концентрациони лојор у Добоју.*

⁹⁰ Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: животи и...*, 113; *Glasnik županije Požeške*, br. 3, 19. сiječnja 1918, 4.

⁹¹ Песник Исаија Митровић је 1932. године испевао песму о Стојином пркосном држању пред аустроугарским судом (Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: животи и...*, 115).

Демолиране српске радње у Сарајеву 29. јуна 1914. године

Никола Кашиковић у аустроугарском зајвору

Горка слобода

Проглашење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године Кашиковићи су дочекали на окупу у својој тешко оштећеној и опљачканој кући у Сарајеву. Срећа због слободе о којој су годинама сањали и за њу се борили није дуго трајала. Тортура и боравак у затвору оставили су трага. Никола је и пре хапшења био срчани болесник, а у затвору у Зеници стање му се *јакo њојоршало*. О Стојином здравственом стању Предраг је писао Милораду Павловићу који се почетком 1919. године вратио у Београд: *Тамница ју је њојиуно ѡрејуукла, ѡако да јој је сада здравље ѡолико ѡорушено, да је више болесна нејо здрава*. Болесни, без имања и средстава за живот, Никола и Стоја Кашиковић су се сучили са небригом државе према њима. Никола не само да није могао да се запосли, већ ни његова иницијатива да поново покрене *Босанску вилу* није наишла на разумевање. *Чак ни службе ми никакве не дадоше, ѡа сам зајоо у дујове да ме ѡљачкају данке... Саг искачу на ѡовршину они истии који су нас ѡњавили и који су били одроди и као аванјарда ширили швајску идеологију и кулѡуру*, јадао се Никола једном свом пријатељу. О Стојином разочарењу, Предраг је у фебруару 1919. године обавестио Милорада Павловића: *Осим ѡоја је боли ѡолика немарностѡ и неѡажња са свих сѡјрана, ѡа уздише, шѡо је није Швабо објесио; бар би задовољна умрла и не ѡледала данас, доживјевши слободу, за коју је све жрѡивовала, да је заборављена. За овако расѡоложење, можете и сами разумјети, немојте је ѡражиѡи да заборави све муке и ѡајње...*⁹² Стањем у новој држави био је разочаран и Милорад Павловић: *У ѡрве редове сѡујају и исѡрашавају се, ѡоред мало знаних и заслужних, многе аусѡријске власничке скуѡоноше, никојовићи, ѡодлаци и моралне наказе, ѡљескајући се у ѡрса и ѡражећи бојатиу најраду...*⁹³ Златна медаља за храброст којом је Стоју у септембру 1920. године одликовао регент Александар Карађорђевић, посведочила је да њене заслуге ипак нису биле

⁹² Б. Трајковић, *Никола Т. Кашиковић: живоји и...*, 121–123.

⁹³ Исто, 122.

заборављене. Ипак, истовремено одликовање и неких особа које су током Великог рата упућивале јавне молитве за победу хабзбуршког оружја и имале непријатељски став према српском народу, помутило је радост Кашиковића. Тешко разочарана, Стоја се посветила бризи о домаћинству и породици. Не успевши да поново покрене *Босанску вилу*, Никола је са Сретеном 1925. године у Сарајеву отворио малу књижару – антикварницу.⁹⁴ После вишегодишње борбе са бирократијом, коначно је у августу 1926. године успео да испослује скромну учитељску пензију. Изненада, у мају 1927. године у 35. години живота умро је Сретен, а после само неколико дана и Никола Кашиковић. Сахрањени су на сарајевском гробљу *Свети Арханђели*, у близини гроба мис Ирби и Капеле Видовданских хероја у коју су 1920. године пренети посмртни остаци Гаврила Принципа и других припадника *Младе Босне*.

После Николине смрти, Стоја је наследила његову пензију. Живела је повучено и само је повремено присуствовала обележавању важних годишњица из националне борбе српског народа у Босни и Херцеговини. Тешко болесна, последње године живота провела је у Београду, код сина Предрага. Наиме, Предраг се 1920. године преселио у Београд, где је склопио брак са Олгом, ћерком познатог београдског професора Јосифа Ковачевића. Испрва је радио у адвокатској канцеларији Анастасијевић, а 1929. године је уписан у адвокатски именик као власник самосталне адвокатске канцеларије. Са супругом је становао у кући таста Јосифа Ковачевића, на адреси Даничићева 43 (од 1931. улица је носила име Алексе Ненадовића), где је била смештена и његова адвокатска канцеларија.⁹⁵ После пресељења у Београд, Стоја је становала у дворишној згради ове куће.⁹⁶ Почетком марта 1941. године Предраг и Стоја су, поводом смрти бившег шпанског краља Алфонса XIII, на чију интервенцију су 1918. године помиловани, упутили телеграм

⁹⁴ Борјанка Трајковић, *Књижара и антикварница Николе и Срејена Кашиковића*, Гласник Народне библиотеке Србије, vol. 7, № 1/2005, 113–118.

⁹⁵ *Бранич*, лист за правне и државне науке, бр. 7–12, Удружење јавних правозаступника, Београд 1929, 157, 171; *Време*, 12. децембар 1931. године.

⁹⁶ Светлана В. Неђић, *О традицијској делатности Јосифа Ковачевића у Београду*, Годишњак града Београда, бр. 34–35, Београд 1987, 145.

саучешћа шпанском амбасадору у Риму.⁹⁷ Стоја је у Београду дочекала и напад Сила осовине на Краљевину Југославију и немачку окупацију југословенске престонице. Преминула је 1941. године недуго након уласка немачких јединица у Београд. Сахрањена је на Новом гробљу у Београду, у породичној гробници Јосифа Ковачевића, парцела 26, гробно место 40.⁹⁸ У истој гробници је 1951. године сахрањен и Предраг, као и Танкосава Кашиковић која је преминула 1984. године. Реља Кашиковић је радио као лекар у Кошевској болници у Сарајеву. Преминуо је 1956. године и сахрањен је поред оца Николе и брата Сретена на гробљу *Свети Арханђели* у Сарајеву. Милорад Павловић Крпа је између два рата радио као професор гимназије у Београду, а бавио се и новинарским и књижевним радом. Преминуо је 1957. године у Београду у 92. години. Током живота је написао 14 и на српски језик превео 19 књига. У рукопису је оставио 108 свезака разних материјала, као и преко 2.000 чланака, записа, анегдота, цртица и белешки.⁹⁹

⁹⁷ *Време*, бр. 6863, 4. март 1941. године, 6.

⁹⁸ Надгробни споменик Стоје Кашиковић је запуштен, тако да је једва читљиво њено име и године рођења и смрти.

⁹⁹ Б. Трајковић, Ж. Вучковић, *Милорад Павловић Крпа – Пашићев обавештајац*, 413–422.

Стоја Кашиковић.

Незаборав

Животна прича Стоје Кашиковић најбољи је пример да се хероји не рађају као такви, већ их животне околности припремају и на крају приморају да то постану. Трагичан губитак родитеља у најранијем детињству, васпитање у националном духу и агресивни покушаји Хабзбуршке монархије да денационализује српски народ у Босни и Херцеговини, пресудно су утицали да, верно следећи свог супруга, Стоја Кашиковић постане српски обавештајни агент. Била је непоколебљиви борац за слободу свог народа, спремна да на олтар отаџбине принесе и најтежу жртву. Ипак, извојевана слобода није била онаква какву је замишљала. Иако носилац највишег одликовања за храброст, била је разочарана небригом државе за њу и њену породицу. Поносно и тихо, *дична Српкиња* се повукла у анонимност, а умало и у потпуни заборав.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Алфонс XIII од Шпаније 46, 50.

Андрић Иво 19.

Б

Бар Андре 13, 14, 23.

Беркс Лотар 22.

Бесаровића Нико 22.

Г

Грђић Васиљ 32.

Д

Дачић Живојин 35, 43.

Дучић Јован 19.

Ђ

Ђикић Осман 19.

Ж

Живковић Михајло, 38.

З

Зимоњић Петар 7, 8.

И

Извољски Александар 32.

Ирби Аделина Паулина 9, 10, 15, 50.

Ј

Јанковић Божидар 35.

Јефтановић Глигорије 28, 32.

Јовановић Јован Змај 19.

Јовановић Љубомир 35.

К

Калај Бењамин 12, 13, 14, 15, 17.

Калуђерчић Стево 18.

Капетановић Разија 6.

Карабеговић Авдо 19.

Карађорђевић Александар 6, 7, 8, 49.

Карађорђевић Петар 9, 23, 27.

Карацић Вук 24.

Кашиковић Никола 5, 6, 8, 10, 16, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 27, 28,
29, 32, 37, 39, 42, 44, 45, 46, 49, 50.

Кашиковић Олга 50.

Кашиковић Предраг 9, 18, 24, 36, 39, 43, 45, 46, 49, 50, 51.

Кашиковић Реља 10, 18, 43, 51.

Кашиковић Сретен 10, 18, 43, 50, 51.

Кашиковић Стоја 10, 16, 18, 23, 27, 29, 32, 27, 28, 29, 44, 45, 46,
49, 50, 51, 52, 53.

Кашиковић Танкосава 10, 18, 51.

Ковачевић Јосиф 50, 51.

Кочић Петар 19.

Кучера Хуго 22.

М

Матавуљ Симо 19.

Милановић Божа 43.

Миловановић Милован 32.

Мишић Живојин 44.

Н

Никашиновић Божидар 18.

Николић Андра 26.

О

Обреновић Милан 26.

П

Павловић Димитрије 36.

Павловић Милорад Крпа 19, 24, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 35, 37,
40, 44, 49, 51.

Павловић Персида 38.

Пашић Никола 26, 27, 28, 32, 51.

Петровић Аристид 6.

Петровић Никола 9, 23.

Поповић Чедомир 36.

Прибићевић Милан 35.

Принцип Гаврило 42, 50.

Путник Радомир 39, 45.

Р

Ронге Максимилијан 27, 31, 33, 36, 37, 41.

С

Саркотић Стјепан 42.

Скарић Владислав 23.

Сремац Стеван 19.

Т

Тодоровић Коста 36.

Трајковић Борјанка 5, 6, 28, 50.

Трифковић Стеван 28.

Ћ

Ћоровић Владимир 6, 16, 19, 28, 31, 32, 33, 35.

Ћоровић Светозар 19.

Ф

Фердинанд Франц 6.

Х

Херман Коста 6, 7.

Ч

Чашевић Џемалудин 7.

Ш

Шантић Алекса 19, 28.

Шарић Иван 7, 8.

Шола Атанасије 28.

Шумоња Никола 18.

САДРЖАЈ

Реч унапред	5
Одликовање	6
Сироче	9
Окупација	12
Босанска вила	18
Никола	22
Миле Крпа	26
Анексија	31
Агент	35
Крива сам	42
Горка слобода	49
Незаборав	53
Регистар личних имена	55

ДУШАН П. ПЕТРОНИЈЕВИЋ
ДИЧНА СРПКИЊА - СТОЈА КАШИКОВИЋ

Издавачи

Архив Војводине
Жарка Васиљевића 2А, Нови Сад
www.arhivvojvodine.org.rs

Архив Републике Српске
Алеја Св. Саве 1, Бањалука
www.arhivrs.org

За издавача

Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине
Др Бојан Стојнић, директор Архива Републике Српске

Лектура

Ивана Гачић

Прелом

Александар Павловић

Штампа

Сајнос, Нови Сад

Тираж

300

ISBN 978-86-6178-063-9

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

821.163.41- 94

ПЕТРОНИЈЕВИЋ, Душан П., 1961-

Дична Српкиња - Стоја Кашиковић / Душан Петронијевић. -
Нови Сад : Архив Војводине ; Бањалука : Архив Републике Српске,
2023 (Нови Сад : Сајнос). - 61 стр. : илустр. ; 23 см. - (Библиотека
Посебна издања / [Архив Војводине])

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-6178-063-9

COBISS.SR-ID 129155593

